

visszhangra és alapos tárgyalásra számot tartó módszertani megjegyzése a *Beszélő* 2001. februári számában közölt interjúban jelent meg a történetírás és a kutatás distinkciójáról. Talán ez a különbségtétel számíthatna a legnagyobb figyelemre is: erre nyilvánvalóan a tudományszervezés és -támogatás terén lenne szükség, mert gyökeres szakítást igényelne az azal a gyakorlattal, mely a természettudományos kutatásmodellt erőlteti rá a történeti és filológiai diszciplínák egészére. Csak egy-egy mondatot elemezve,

a mögötte rejlő forrásadatokat és bibliográfiát számba véve érzékeljük igazán, hogy ez a látszólag könnyű és olvasmányos diskurzus egyben példa is a vállalt történetírói attitűd és a mögötte rejlő kutatómunka viszonyának elképzelésére.

Ez írás elején arról volt szó, hogy a művészettörténet-írás mindenekelőtt szemléleti támaszt, módszertani vezérfonalat igényel a történetírástól. Nem a részletekben, hanem az egésznek a szemléleti alapvonásaiban, stílusában kell ezt keresnie. □

SZENT ISTVÁN BIRODALMA ÉS JANUS PANNONIUS MANDULAFÁCSKÁJA

A kötetről, „amelyet az olvasó a kezében tart, elsősorban azt kell

KLANICZAY GÁBOR

tudni, hogy nem itthoni, hanem külföldi közönség számára íródott” – így hangzik Engel Pál itt ismertett, előbb angolul, majd magyarul is publikált könyvének legelső mondata, amit az idő tragikus módon átfogalmazott: most már elsősorban azt kell tudni róla, hogy ez lett legutolsó, életében megjelent könyve – egy külföldieknek szánt, de a magyar szakma számára is tanulságos összkép a középkori magyar történelem egészéről, amelyhez hasonlóra utoljára Hóman Bálint vállalkozott, több mint fél évszázada.²⁵ Noha nem annak volt szánva, e könyv méltó és érdekes megkoronázása lett Engel munkásságának, melyben, amikor barátja, Szűcs Jenő halála után az ő feladata lett az MTA Történettudományi Intézetében a középkorkutatás irányítása, jelentős energiákat fordított a szintetikus összefoglalásokra.²⁶ Ugyancsak a halála előtti hónapokban jelent meg egy másik, Engel legeredetibb szakmai teljesítményét egész más módon összegző munka: a *Magyarország világi archontológiája* és a *Középkori magyar genealógia* adatbázisát digitalizált formában közzétesztő CD-Rom.²⁷ Ha ehhez hozzávesszük a halála előtt egy évvel Ung megye nemességéről általa kiadott társada-

lomtörténeti monográfiát,²⁸ továbbá a *Honor, vár, ispánság* címet viselő, néhány hete megjelent posztumusz tanulmánykötetet, amely az utóbbi két-három évtizedben írt, olykor szenvedélyes szakmai vitákat kavarázó, újító és gondolatgazdag cikkeket foglalja magába,²⁹ majdnem sikerült felidézünk a magyar középkorkutatás egyik legtehetségesebb, legszellemdeusabb vezető egyéniségének sokoldalúságát. Engel Pál egyaránt képes volt az általános összefüggések bemutatására és arra, hogy eredményesen változtasson a közfelfogáson egy-egy általa kutatott rész kérdésben. Kedvenc területén, a késő-középkori nemesség és az állami tisztviselők genealógiai, családtörténeti vizsgálatában a történettudomány tradicionális forrásfeltárását a szociológia és a számítógépes adatbázisok modern eszközeivel párosította. A forráskiadást éppúgy kötelességének tekintette, mint a nagyközönség számára írt s a középkor-értelmezés ideologikusabb vetületeihez is hozzászóló írásműveket – összefoglalásokat, népszerűsítő cikkeket, olykor a „sumerológiát” ostorozó, szenvedélyes hangú publicisztikát.³⁰

„Majdnem sikerült felidézünk sokoldalúságát”, mondtam az imént, mert még három dolgot okvetlenül hangsúlyozni kell. Először is iskolateremtő képességét: a kilencvenes években maga köré gyűjtött fiatal munkatársak köréből igazi, elsőrendű szakmai műhelyt tudott létrehozni. Innen visszapillantva tűnik fel nagy veszteségünk, hogy keveset volt módja egyetemen tanítani (a néhány év szegedi és az epizódyszerű ELTE bölcsészkarai oktatást, valamint a CEU Medieval Studies néhány doktoranduszával való együttműködést lehet itt megemlíteni). Másodsorban azt a világnézeti, kulturális nyitottságot, amelynek jegyében igyekezett meghaladni az egymással hagyományosan kommunikációképtelen közép-európai történetírások nacionalista elfogultságait, azt az együttműködő készséget, amelynek jegyében értelmes új dialógusba, együttműködésbe kezdett román, szerb és horvát történész kollégáival.³¹ Végül harmadikként megkapóan

25 ■ Bálint Hóman: *Geschichte des ungarischen Mittelalters*. Berlin, 1940.

26 ■ Lásd a 9. jegyzetben idézett két szintézist, továbbá: *Virágkor és pusztulás. A kezdetektől 1606-ig*. Összeáll. és szerk. Glatz Ferenc. A szövegeket írta Engel Pál és Szakály Ferenc. Bp. 1995. (Magyarország története térképeken elbeszélve.) 1-67. old.

27 ■ Lásd 2. jegyzet.

28 ■ Engel Pál: *Nemesi társadalom a középkori Ung megyében*. Bp., 1998.

29 ■ Engel Pál: *Honor, vár, ispánság. Válogatott tanulmányok*. Szerk. Csukovits Enikő, Osiris, Bp., 2003. 701 old. Itt olvasható munkásságának teljes bibliográfiája, 680-701. old.

30 ■ Engel Pál: Úrigyerekek tévúton. *Népszabadság*, 59 (2001), 110. szám, 21., 24. old.

31 ■ Ezt a célt szolgálta újabban a *Mediaevalia Transilvanica* c. román-magyar nyelvű folyóirat, amelynek egyik alapító szerkesztője volt.

személyes érvelő-elbeszélő stílusát, gondolkodói habitusát kell említenem. Az angol közönség számára írt összefoglaló munka bevezetőjét, első fejezeteit olvasva soraiból újra kicsendülni hallottam hol türelmesen, hol ingerülten, de mindig meggyőzően érvelő, a történelem fura fintorait kellő ironiával kommentáló hangját, s megjelent szemeim előtt a szája szegletében bujkáló bölcs, kicsit gunyoros mosoly.

Ezen általánosabb és személyes megjegyzések után rátérek magára a könyvre. Egy nemzet sok évszázados történetét korszerű értékelésben bemutatni a világnak: igazi felelős történetírói feladat. Ezt a magyar történelem esetében még az is tetézi, hogy azon keveseknek, akik egy ilyen külföldnek szánt összefoglalásra vállalkoznak, illik közvetíteni kollégáik olyan eredményeit, amelyek nyelvi okokból elzárva maradtak a világtól. E feladatnak mintaszerűen tesz eleget az angol kiadáshoz csatolt bibliográfia. Nem kis feladat összeszedni a legfontosabb hazai szerzők szakmunkáinak szerteszórt helyeken, mindenféle konferencia-kötetben, folyóiratban, Festschriftben, itthoni alkalmi kiadványokban idegen – angol, német, francia és olasz – nyelven megjelentetett változatait (melyek megítéléséhez alkalmasint mindezeket a nyelveket használni is tudni kell), és mindezt kiégszítteni olyan, magyar történelemre vonatkozó külföldi publikációkkal, amelyeket a hazai történettudomány többnyire nem méltat figyelemre. Magyar kutatók is igen sok hasznos utalást találhatnak benne, hibás szerkesztői döntés volt kihagyni ezt a bibliográfiát a magyar változatból.³²

Egy sok évszázadon átívelő összefoglalás azonban csak akkor válik igazi könyvvé, ha túlmegegy mások eredményeinek pusztá összefoglalásán: ha a tárgyalt fél évezred forrásanyagához a legtöbb helyen szuverén módon tud hozzászólni. Engel munkájának a legnagyobb érdeme, hogy – a magyar középkorkutatásban párját ritkító módon – erre a feladatra képessé tette sokoldalú tájékozódása. Túl a magyar nemesség, a birtokrendszer s a méltóságviselők XIV–XV. századi történetének különböző aspektusain, amelyeknek ő volt a legelismerőbb szakértője, további tanulmányaiban eredeti megfigyeléseket tett közzé számos kérdésben, a honfoglalástól és a fehérlő-mondától³³ a török–magyar háborúig,³⁴ a góti sárvárási sírkövektől³⁵ a történeti topográfiáig.³⁶ Ez tette lehetővé, hogy a magyar történelemről adott áttekintése során szinte minden korszakban, minden fejezetben akadt olyan terület, ahol a „hazai pálya” magabiztosságával mozoghatott.

Külföldi olvasóknak hasznos, s egyben a tárgyalás mód szemléletességéhez is hozzájárul, hogy Engel a magyar történeti kutatás forrásadottságainak, s az ebből adódó hiányoknak és lehetőségeknek számbavételével kezdi a könyvét.³⁷ A könyv folyamán, miközben egyik korról a másik után kapjuk az összefogott s egyúttal olvasmányos leírásokat, amennyire egy ilyen összefoglaló munkában erre lehetőség nyílik, Engel arra törekszik, hogy magukat a forrásokat

szóltassa meg, s a fennmaradt források logikájához és lehetőségeihez deklarált szándékkal ragaszkodva rajzolja ki a kor képét. (*Document-monument* – legyen a dokumentum emlékmű – fogalmazta meg ezt a módszertani elvet a hetvenes évek elején Michel Foucault.³⁸ Ez a követelmény valójában annyit jelentett, hogy a túlzottan társadalomtudományoskodó megközelítés helyett kerüljön a hangsúly ismét a forrásokra a történelmi elemzésben – ettől Engel Pál sosem tért el.) A források között előkelő helyet kap maga a nyelv, az etnikumokhoz, nyelvcsoporthoz s ezen keresztül meghatározott történelmi situációkhoz köthető helynevek, munkaeszközök, mezőgazdasági termények, társadalmi intézmény- és rang-elnevezések nyelvünkben tovább élő szókészlete. A sza-

32 ■ Engel: *The Realm of St. Stephen*, 396–430. old. Az elismerés mellett szövé tennék egy-két apróbb hiányosságot is: némi figyelmetlenséggel a források egy része (a Silagi és Veszprémi által kiadott Anonymus, a Bak, Bogay és Silagi által kiadott szent-legendák, Freisingi Ottó műve Barbarossa Frigyes tetteiről, Kottanerné históriája, a Bonfini által írt *Rerum Ungaricarum Decades*, a Döry és mások által kiadott *Decreta Regni*, Gyöngyösi Gergely pálos rendtörténete és Brodarics krónikája) a kronológiailag elosztott szakirodalomba lett besorolva, és nem a *Források* alfejezetbe; egy másik hiányosság, amelyre még az ismertetésben is visszatérek, a bőséges művészettörténeti, filológiai és irodalomtörténeti, idegen nyelven is hozzáférhető irodalom majdnem teljes elhanyagolása – pl. Dercsényi Dezsőtől, Madas Edittől, Marosi Ernőtől, Szőrényi Lászlótól, Vízkelety Andrásról is akadt volna ide illő idegen nyelvű tétel.

33 ■ Engel Pál: A honfoglalás és a fehérlő-monda „igaz” története. 2000, 12 (2000), 5. szám, 4–8. old.; repr. in: *Honor, vár, ispánság*, 649–660. old.; uő: A honfoglalás kora. In: *Milleniumi magyar történet. Magyarország történelme a honfoglalástól napjainkig*. Szerk. Tóth István György, Osiris, Bp., 2001. 17–33. old.

34 ■ Engel Pál: A török–magyar háborúk első éveit 1389–1392. *Hadtörténeti Közlemények*, 111 (1998), 561–577. old.; repr. in: *Honor, vár, ispánság*, 555–577. old.; uő: Ungarn und die Türkenfrage zur Zeit Sigismunds (1387–1437). In Tillmann Schmidt – Péter Gunst (Hg.): *Das Zeitalter König Sigismunds in Ungarn und im Deutschen Reich*. Debrecen, 2000. 55–71. old.

35 ■ Engel Pál, Lővei Pál, Varga Livia: Főnemesi sírkövek a Zsigmond kori Magyarországon. In: Fügedi Erik (szerk.): *Művelődéstörténeti tanulmányok a magyar középkorról*. Gondolat, Bp., 1986. 203–233., 348–351. old.

36 ■ Engel Pál: A középkori Dunántúl mint történeti táj. In: Mikó Árpád, Takács Imre (szerk.): *Pannonia Regia. Művészet a Dunántúlon 1000–1541*. Bp., 1994. 13–20. old.; repr. in: *Honor, vár, ispánság*, 433–450. old.; uő: A Drávántúl történeti topográfiája: a történeti rekonstrukció problémája. *Történelmi Szemle*, 39 (1997), 297–312. old.; repr. in: *Honor, vár, ispánság*, 472–493. old.

37 ■ Itt egyébként támaszkodhatott arra is, hogy ő írta a magyar „Urkundenwesen” címszavát a *Lexikon des Mittelalters* VIII. kötetében, Hg. N. Angermann et al. München, 1997. 1307–1308. old.

38 ■ Michel Foucault: *A tudás archeológiája*. Atlantisz, Bp. 2001.

39 ■ Pl. Charles Seignobos: *A francia nemzet őszinte története*. Ford. Cs. Szabó László, Athenaeum, Bp., é. n.

40 ■ Engel Pál: *Királyi hatalom és arisztokrácia viszonya a Zsigmond-korban (1387–1437)*. Ertekezések a történeti tudományok köréből 83. Akadémiai, Bp., 1977. 229. old.; uő: *Magyarország világi archontológiája 1301–1457*. (Lásd. a 2. jegyzetet); a *Honor, vár, ispánság* c. kötet tanulmányainak nagy része is e témakörrel foglalkozik.

41 ■ Itt támaszkodik persze ezt tárgyaló gazdagon dokumentált tanulmányaira, melyek többsége megtalálható a *Honor, vár, ispánság* c. kötetben.

vak értelmezésének, az *etimológiának* már a középkorban is igen népszerű műfaja segít értelmezni a más forrásokkal alig dokumentált korokat. A korai történelem más problémáinak a jellemzések az első magyar törvénykönyvek részletes kiaknázása mellett szóhoz jut a régészet, a faluásatások, a pénzleletek, a néprajz ismeretanyaga. S amikor a XII. század táján szaporodni kezdenek az elbeszélő források, megszólaltat néhány nyugati és arab útleírást, s használni kezdi a szaporodó magánokleveleket. Mindezek alapján meg lehet ugyan fogalmazni néhány érdekes hipotézist, például a pogány kori „közsabadságról”, de valójában nehéz feladat mindebből képet alkotni a korai magyar társadalomról – osztja meg olvasóival a problémát Engel (57–59. old.). Kitergetti kártyáit az asztalra, együttgondolkodásra hívja olvasóit, „őszinte történetet”³⁹ ír, akár száz évvel korábbi, nagynevű elődei.

A XIII. században azután hirtelen megszorodnak a források, „oszlik a sűrű homály” (73. old.). Közledünk a bőven dokumentált XIV–XV. századhoz, ahhoz a korszakhoz, amelynek tömeges adataiból készítette maga is a legtöbb maradandó tanulmányát.⁴⁰ A stílus kissé változik ugyan, de a tudományoskodó táblázatok, statisztikák, számsorok helyett itt is megmarad a személyes, „emberközeli” bemutatási mód. Engel igyekszik megjeleníteni a társadalmi konfliktusok számos fontos szereplőjét, mint például Anjou I. Károly oligarcha ellenfeleit (Csák Mátét, a Kőszegieket) és új báróit: Druget Fülöpöt, Szécsényi Tamást, Akos Mikcsét és Zólyomi Doncsot (124–125. old.); az egymással szemben álló új, udvari és szegényebb, vidéki nemesség konfliktusát, amelyet a Toldi-monda örökített az utókorra (ezt mutatta be Engel annak idején akadémiai székfoglaló előadásában); a Zsigmond-kori ligák pártharcainak, fordulatatos balkáni ügyleteinek sokféle főúri és egyházi szereplőjét (167–178. old.); olyan prominens Magyarországon élő külföldieket, mint Ozorai Pipó, és olyan külföldre vetődött magyarokat, mint Tar Lőrinc vagy a Velencében száműzetésben meghalt Salgai Miklós (205. old.); s persze bemutatja az arcképcsarnokban a középkor végi Magyarország színes reneszánsz főurait, Hunyadi Jánost, Újlaki Miklóst, Szapolyai Jánost, egyház-politikus egyéniségeit, Vitéz Jánost, Nagylucsei Orbánt, Bakócz Tamást, Szatmári Györgyöt, valamint „a magyar nemesség történeti és politikai gondolkodását évszázadokra megszabó” Ugocsa megyei kisnemes-jogászt, Werbőczy Istvánt (288–289. old.).⁴¹ Nem ismerem a nemzetközi történetírásban sem olyan példát, amelyben egy ehhez hasonló, fél évezredet átölelő történelmi áttekintés vállalkozott volna arra, hogy egy ország főnemesi-egyházi társadalmát ilyen gazdag változatosságú portrészorozattal illusztrálja, ezzel téve társadalomtörténeti, „prozopográfiai” módon érthetővé e távoli korok politikai életének, hatalmi viszonyainak az alakulását a szélesebb érdeklődő közönség számára.

A könyv igazi főszereplői azonban egyértelműen a királyok és a királynék. Már a könyv címe – *Szent István birodalma* – is arra utal, hogy Engel új tekintéllyel kívánta felruházni a Suetonius óta bevett és csupán a közelmúltban népszerűtlenné lett történetírói módszert: a világtörténelem uralkodók szerint rendszerezendő. Nem mintha nem ismerte volna a modernebb társadalom- és civilizációtörténeti rendszerezések módszertanát, annak kérdései azonban kevésbé foglalkoztatták. Ami izgatta, az egy újszerű, politika- és intézménytörténeti szempontból újra módszeresen végiggondolt magyar államtörténet. Ennek a problémakörön belül vetődött fel az uralkodói hatalom szervezetsége, célirányos használata, illetve annak hiánya, s mindebből következően az, hogy az egyes uralkodók milyen adottsággal rendelkeztek, hogyan éltek a kínáló lehetőségekkel, hogyan feleltek meg a történelem által rájuk mért feladatnak. Ilyen nézőpontból magyarázza Engel a felendülés és a hanyatlás, a diadalmas terjeszkedés vagy a tragikus vereség történelmi fordulatait.

Az uralkodói portrészorozat azonban egy félvezéres léptékű áttekintésben vázlatos lehet csak. Ennek szükségszerű egyhangúságát próbálta Engel olykor személyes megjegyzésekkel élénkíteni: II. Istvánt „izgága és erőszakos fiatalemberként” jellemezte (46. old.), II. András, úgymond, „szépapja, Álmos nyugtalan természetét örökölte” (78. old.), Kun László dicstelennek ítélt országlásának történetét így fejezi be: „a királyság már összeomlóban volt, amikor 1290. július 10-én a királyt végre sikerült orgyilkosokkal megöletni...”. Ráismerek Engel stílusára és fanyar humorára, de azt gondolom, hogy az ilyen „colloquial” kiszólások nem valók az igényes történeti elemzésbe. Ha az uralkodó-személyiség problémája izgatta volna, inkább a források jelzőinek részletesebb idézésével és az itt felismerhető toposzok távolságtartó elemzésével lehetett volna ezt megoldani.

Engelt azonban nem ez érdekelte, hanem egyféle körültekintő ítélkezés arról, hogy milyen „eredményt” könyvelhet el egy-egy uralkodó. Abban próbált újítani, hogy a magyar történetírás hasonló megfontolások alapján kiosztott „osztályzatait” szinte minden esetben kritikusan újragondolja, saját szempontrendszer szerint újraértékeli, s az eredményes „országépítő” egy új csoportját emelje ki. Így irányult a figyelme Könyves Kálmánra, aki alatt megkezdődött az a „magyar expanzió”, amely „1390-ig Közép-Európa vezető hatalmává teszi Magyarországot” (36. old.); ebből a szempontból értékelte II. Géza diplomáciai erőfeszítéseit és I. Imre Balkán-politikáját. Elemzésében nem vitatta ugyan Szent István, Szent László, III. Béla és IV. Béla hagyományosan elismert érdemeit, igazi dicsérete azonban két, eddig kevésbé nagyra értékelt késő középkori királyunknak, a „karddal egyesített és bölcsességgel megreformált ország” (119. old.) kormányzását, gazdaságát a XIV. században újrászerve-

ző, „céltudatos, következetes realpolitikát folytató” (129. old.) Anjou I. Károlynak és a magyar történetírói hagyományban népszerűtlen, hagyományosan előbb a bárói klikkek foglyaként, majd Magyarországgal nem törődő császárként ábrázolt, valójában azonban igen szívós adminisztrátorként és végső soron sikeres magyar királyként működő Luxemburgi Zsigmondnak jut. Mátyás király esetében ő is csatlakozik a hagyományos elismerő ítélethez, és újszerű indoklással támasztja alá: „Karrierjén végigtekintve egyre világosabb, hogy a mintakép, akit követni akart, nem apja volt, hanem Zsigmond.” (264. old.) A dicséretnek, a pozitív osztályzatok mellett Engel ad hangsúlyosan negatív értékeléseket is: II. István, II. András és Kun László már említett példáin túl illet kap a késő középkorban II. Ulászló és az országot az összeomlásba vezető II. Lajos – az utóbbi az egyetlen olyan középkori magyar uralkodó, akit nemhogy egy külön alfejezetre, de egy külön róla szóló bekezdésre sem érdemesít (302. old.).

Összefoglalva: a középkori magyar királyság fél évezrednyi politikatörténetéről kibontakozó kép fordultatos és tanulságos – szerencséje van az angol olvasónak, hogy ilyen módszeres elbeszélést kapott arról, hogyan látja e korszakot a mai magyar történet-tudomány. Nem rejthetem azonban véka alá, hogy a magam részéről aránytalannak, túlhangsúlyozottnak tartom az „egyik király a másik után” szempontjának minden más történeti kérdés rovására való előtérbe állítását. Engel a bevezetőben kicsit dacosan szögezte le, hogy számos fejezetet vett át korábbi összefoglaló munkáiból. („Ha korábban sikerült már egy témát a kellő színvonalon és terjedelemben megfogalmaznom, akkor most nincs okom rá, hogy újrafogalmazzam, pusztán azért, hogy különbözzék az előző szövegtől. Végére is nem regényt írok.” – XII. old.) Elfogadva ezt, magam is hasonló eljárásához folyamodom a jelen problémával, vagyis a politikatörténet primátusával kapcsolatban, és idézek egy kritikus passzust, amit 1991-ben Engel egyik itt felhasznált korábbi munkájáról, a *Magyarok Európában* című sorozatba készített könyvéről írt kritikában fogalmaztam meg:

„Engel szintézise korszerű változatban illusztrálja a magyar történetírás sajátos érdeklődési területeit, egyúttal szembetűnővé teszi azt is, ami e témakörön mindig is kívül rekedt. Nevezzük e megközelítés szervezőelvét röviden »politikatörténeti fétisnek«. A középkori Magyarország és Európa története első sorban különböző, egymással hosszadalmas háborúkat folytató országokról szól, melyeket váltakozó királyi dinasztiák s a mellettük lassacskán kifejlődött hivatalok, képviselői intézmények igazgatnak. Mindebbe ugyan bele-beletagolódtak kultúrtörténeti kitekintések; a marxista korszak obligát módon hozzáillesztett némely társadalomtörténeti és gazdaságtörténeti eszmefuttatásokat is, de a rendszerezési keretet továbbra is a nemzeti politikai egységek adták. De mi ezzel a baj? – kérdezhetné az olvasó... Elő-

ször is talán az a baj vele, hogy a nemzeti királyság területi fennhatóságáról, mely csak a középkor végén vagy az újkorban válik igazán jelentőssé, anakronisztikusan markáns képet rajzol, míg más, a középkorban hasonlóan fontos – kisebb vagy átfogóbb – szerveződési formákat figyelmen kívül hagy. A kisebbre legyen példa az együttélés elemei kerete, a család, a háztartás, a rokonság, a vár (pedig az utóbbiról Engelenek van saját mondanivalója),⁴² másfelől a faluközösség, a kolostor, a vallási testvériség, a céh [...] a kollégium, a királyi-hercegi udvar, de a zarándokcsapat, a rablóbanda, a katonatábor is. A nagyobbra pedig említsük az átfogóbb ökológiai egységeket: Mediterráneum, Skandinávia, kelet-európai síkvidék; tengerpartok, erdőségek, fennsíkok, hegységek, legelők, pusztaságok s az őket összekötő utak, folyóutak, tengeri útvonalak stb.”⁴³

Mutatis mutandis, ezt a bírálatot a mostani könyvvel kapcsolatban is leírhattam volna. Igaz, filológusként összevetve a mostani könyvet az 1991-es (és az 1998-as) áttekintés megfelelő részeivel, a sok egyezés mellett sok különbséget is találtam, akár az apróbb (félszavakra, bekezdésekre vonatkozó) változtatások hátterében is fontos újabb kutatások, megfigyelések állnak, és a tíz-húsz évvel ezelőtti összkép igen sok helyen gazdagodott. A történeti régiók kérdéskörében például mintaszerű elemzést kapunk. A Balkánnal kapcsolatos magyar hódító politika fordulatainak részletes tárgyalása a könyv legalaposabban kidolgozott vonulata, a XII. századtól kezdve szinte minden uralkodó történetéhez, de különösen Nagy Lajos és Zsigmond korszakához újszerű magyarzó elemeket kapcsol, ha fejezetenként kioperálnánk a könyvből, akár egy „Magyarország és a Balkán a középkorban” című kismonográfia lehetne belőle. Egy másik régió ugyanakkor, a hagyományos (lengyel–cseh–magyar) „Közép-Kelet-Európa”, amely Szűcs Jenőnek még annyira fontos volt,⁴⁴ s amelynek sajátosságairól, kapcsolatrendszeréről 1991-es szintézisében Engel is elég sokat írt,⁴⁵ az újabb könyvben csak futó említést kap (néhány szó csupán az 1335-ös visegrádi királytalálkozóról, csak mellékes felsorolás az egymást követő XIV. századi közép-európai egyetemalapításokról – 166. old), alig valami szól a huszitizmusról. Miközben a gazdasági fejlődés bizonyos vonatkozásai, például a pénztörté-

42 ■ Engel Pál: Vár és hatalom. Az uralom területi alapjai a középkori Magyarországon. I–II. *Világosság*, 25 (1984), 288–295., 367–375. old.; repr. in: *Honor, vár, ispánság*, 162–197. old.

43 ■ Klaniczay Gábor: *Kalandozás Európában*. BUKSZ, 1991. ősz, 418. old.

44 ■ Szűcs Jenő: *Vázlat Európa három történeti régiójáról*. Magvető, Bp., 1983.

45 ■ Engel: *Beilleszkedés Európába*, 275–285. old.

46 ■ Itt ugyanis támaszkodik arra a másik szövegre is, amelyet a Kristó Gyulával és Kubinyi Andrásal közösen írt, 1998-ban megjelent *Magyarország története* kötetében közölt.

47 ■ Engel: *Beilleszkedés Európába*, 224. old.

48 ■ *Uo.* 275. old.

49 ■ Lásd: 4. jegyzet..

net, s mindenek előtt a magyar arany XIV–XV. századi nagy jelentősége a korábbi két áttekintésnél⁴⁶ sokkal részletesebben és plasztikusabban van leírva (206–211. old.). Viszont az 1991-es könyvben még részletesebben tárgyalt XIII. századi „modernizációval” kapcsolatos eszmefuttatások⁴⁷ vagy a középkori városiasodás „korlátainak” a magyar történettudományban évtizedek óta boncolgatott problémája⁴⁸ meglepő módon kimarad az új áttekintésből (bár magáról a magyar városhálózatról tömör, plasztikus képet kapunk – 211–223. old.). Miközben Engel kitűnő elemzést ad a magyar társadalomtörténet néhány fontos és nemzetközi nézőpontból szemlélve igen eredeti megnyilvánulásáról, az *Aranybulla* megszületése előtti nemesi mozgalomról (82. old.), a XIV. századi „honor” intézményéről (melyről annak idején a legnagyobb vitát kavartó, újító tanulmánya született)⁴⁹ vagy az Anjouk által bevezetett *nova donatio* rendszeréről, az újabb áttekintésben mintha kevesebbet foglalkozna a magyar történeti jelenségek európai kontextusával. Elmulasztja, hogy összehasonlítsa a rendi képviselői rendszerre törekvő más európai mozgalmakkal (például a *Magna Charta* születésének körülményeivel), vagy a *honor* intézményének korai, Karoling-kori modelljeivel. Ezekről a párhuzamokról Engel sokat tudott, korábban írt is, tehát a hangsúlykülönbségek, az eltérő arányok inkább csak az utóbbi évtizedben nála (is?) bekövetkezett szemléleti változást tükrözik. Mintha e külföldnek szánt áttekintés írása közben arra a döntésre jutott volna, hogy mások történetével törődjenek azok szakértői, nem az ő dolga az összevetés – az angoloknak szánt könyvben valahogy nem fűlt a foga az összehasonlító vizsgálódáshoz. Ennek hátterében talán az lehetett, hogy az évezredfordulóra Magyarországon elhalványult az az évszázados – valljuk be: némiképp kompenzáló – igény, hogy efféle összehasonlításokkal bizonygassuk Európához tartozásunkat. Engel a jelek szerint saját magának azt a feladatot adta, hogy az adott terjedelmen belül minél részletesebben, minél több adattal szemléltesse a magyar állam- és társadalomfejlődés általa lényegesnek tartott aspektusait.

Tizenkét évvel ezelőtt a „politikátörténeti fétis” megjelöléssel nemcsak az ellen próbáltam tiltakozni, hogy ez a szemlélet elhanyagolja a középkori civilizáció birodalmaknál, nemzeti királyságoknál vagy tartományi politikai hatalmaknál szélesebb kereteinek tekintetbevételét. Az ellen is berzenkedtem, hogy ez a felfogás az összképben nem talál helyet a középkori élet e politikai egységeknél szűkebb, „lokálisabb”, hétköznapi szintereinek és meghatározottságainak. Valóban, továbbra is, az új könyvből is hiányzik egy ilyen összetett történelmi panoráma: kimaradnak a család, a gyerekek, a férfiak és nők, a rokonok, a közösségek, a hétköznapi és a társas élet szinterei, a temetések és a lakodalmak, a kocsmák, a városi-falusi ünnepek, az udvari szertartások, a céhek, a testvérületek, a templomok, a zarándokhelyek, a kolos-

torok. Pedig e téren a magyar történelem dokumentációja nem szegényebb az ilyen elemzésekben bővelkedő francia, angol, olasz vagy német történelemnél, és akadtak is már magyar középkorkutatók (például Radvánszky Béla, Szabó István, Zolnay László, Fügedi Erik), akik nekiláttak e „mikrodimenziók” feltárásának. Néhány vonatkozásban – a földművelés, a településtörténet, a háztartások, a falvak anyagi kultúrája területén (52–54., 227–231. old.), a vadászat királyi és nemesi passziójának (137. old.), továbbá a XIV. századi udvari nemesség nyugati divatokat követő életmódjának, lovagi tornáinak, kastélyépítkezéseinek a leírásában (125–127., 203–205. old.), valamint Mátyás reneszánsz-humanista udvari környezetének (264–267. old.) bemutatásában – Engel Pál újabb könyve azonban több művelődéstörténeti részletet ad, mint korábbi összefoglalásai. Továbbra is elmaradt viszont a rendszeres bemutatásuk (a könyvben nincsenek képek, ábrák), és például a városok, céhek hétköznapi életéről, műveltségéről, ünnepeiről vagy a királyi udvarok ceremóniáiról, fényűzéséről (a fenti példákon túl) szinte semmit nem olvashatunk.

A „politikátörténeti fétis” korlátozó szemléletének van egy harmadik, általánosabb dimenziója, erre utalok recenzióm címében is: a vallás, a művészet, a kultúra elhanyagolása. Noha Engel Pál törekszik arra, hogy az erről szóló alapismereteket is beleszöjje elbeszélésébe, a középkori magyar történelemnek ez a dimenziója távolról sincs olyan gonddal, olyan szisztematikusan végiggondolva és bemutatva, mint a politika vagy az állami intézmények története. A Benedek-rend középkori kolostorainak bemutatására egyetlen szűk bekezdés jutott az egyházszervezés leírásakor (41. old.), a később meglepedett monasztikus rendekre, a ciszterciekre és premontreiekre, valamint a lovagrendekre együttesen jutott ugyanennyi a *Magántulajdon formái* című alfejezetben (71–72. old.), s a XIII–XIV. századi kolduló rendek említése is elég szűkszavú – csak a középkor végi egyházi állapotokat leíró fejezetben van rendszeres áttekintés e rendekről (276–279. old.). A vallásról ott esik leginkább szó, ahol szorosabban összefügg a politika és az állam történetével: például a „pogányság kiirtása” és tovább élő nyomai (42–45. old.), vagy IV. Béla idején a pápaság növekvő politikai befolyása s az ezzel párhuzamosan megjelenő kolduló rendek „buzgalma”, mely, úgymond, „véget vetett a vallási közönytnek, amely a királyi udvart addig jellemezte” (84. old.). A „vallási buzgalom” a XIV. századi Anjouk leírásakor külön fejezetcímme válik – Engel szerint „Lajos udvarának szellemiségét [...] a korban szokatlan, régimódi vallásos buzgalom határozta meg.” – „Erzsébet, úgy tűnik, megszállottja volt a katolicizmusnak, és rajongását fiába is sikerült átplántálnia” (147. old.). Ilyen kijelentések esetén mutatkozik meg, hogy az összehasonlítás hiánya, vagy egy-egy jelentősebb történelmi jelenségkör kevesebb figyelemben részesítése még kiváló történészeknél is pon-

tatlanságokhoz vezethet. A magyarországi Anjouk és az Engel ítéletében Erzsébet anyakirályné révén hozzájuk társított lengyel Piastok semmivel sem voltak vallásosabbak, mint kortársaik: a Prága melletti Karlstein palotájában hatalmas ereklyekollekciót felhalmozó IV. (Luxemburgi) Károly császár, a több tucat prédikációt író (*rex praedicans* elnevezést kiérdemlő) és teológiai problémákról értekező Bölcs Róbert nápolyi király, a Szent Lajos kultuszát ápoló és családi szentélyek sorát építő utolsó francia Capetingek. Ezen kívül a vallásosságnak ez az udvari reprezentációval, politikai propagandával és olykor az (Engel által is megemlített) erőszakosan térítő vallási türelmetlenséggel egybekapcsolt formája korántsem nevezhető „régimódinak” (és nem nevezendő ebben a korban még „katolicizmusnak”) – sokkal inkább olyan újításról van szó, amelynek kifejlődését, újszerű hatalmi dimenzióit egész a kora újkori spanyol Habsburgokig, II. Fülöp komor kolostor-palotájáig, az Escorialig követhetjük.

A kultúra és a művészetek bemutatásával kapcsolatban is hasonló hiányérzetei lehetnek az olvasónak – a külföldi olvasóknak talán még sokkal inkább, mint a máshonnan ugyanerről könnyen értesülő hazaiaknak. Az első középkori magyar építészeti emlék, amiről – egy mondatot – hallunk, III. Béla esztergomi palotája (49. old.); „s a középkor legszebb építészeti emlékeiként” még megemlítették Ják és Lébény apátsági temploma (80. old.), Pannonhalma vagy az esztergomi és a pécsi székesegyház azonban (építészeti emlékként) már nem; a Szent Koronáról többször is szó esik ugyan, de nem mint ötvösművészeti alkotásról, a koronázási palástról vagy Szent László hermájáról viszont egyáltalán nem; a *Képes Krónika* miniatúráit megemlíti a könyv (137. old.) a *Magyar Anjou Legendáriumot* viszont már nem. Ez nem sok, különösen, ha az utóbbi két évtized nagy magyarországi kiállításában (Anjou-kor, Zsigmond-kor, Mátyás-kor, Pannonia Regia, Pannonhalma, Millennium) látványosan összegyűjtött és rekonstruált emlékanyagra s az ugyanebben az időszakban részben megjelent művészettörténeti szintézisre gondolunk. Nem Engel Pállal vitatkozom (aki egyébként tevékenyen részt vett e kiállítások közül többnek a szervezésében, és a sírkövek kutatásában, mint már említettem, kutatóként is együttműködött a művészettörténészekkel), hanem egy történetírói szemlélettel, amelynek politikatörténeti szemüvege elszűrheti a középkori civilizáció sokszínűségét, s amely a művészetek, a kultúra és a vallás történetét a rokon diszciplinák hatáskörébe utalva lemond arról, hogy maga is történeti forrásként hasznosítsa, s ezek után kellő súllyal szerepeltesse őket egy-egy történelmi korszak bemutatásakor.

Mint látható, sajnálkozom tehát, hogy Engel Pál más tekintetben kiváló összképet nyújtó könyve a középkori magyar civilizációnak kevesebb teret szentelt, mint amennyit az teljesítményeinek értéke, emlékeinek gazdagsága alapján megérdemelt volna. Le-

het persze, hogy Engel ezt máshogy gondolta, s neki minderről nem volt ilyen nagy véleménye. Helyenként valóban ez cseng ki értékítéleteiből, például a legrészletesebb Mátyás-kori kultúrtörténeti áttekintés konklúziójából: „Mátyás reneszánsz udvara apró sziget volt egy mélységesen idegen kultúra tengerében. Egy különleges egyéniség különös kezdeményezése, amelynek semmi köze nem volt az elit, még kevésbé az ország műveltségi állapotához, és arra egyelőre nem is volt semmilyen hatással” (266. old.). Janus Pannoniusról, a költő-püspökről is kiemeli, hogy „nem értékelte sokra hazája műveltségi színvonalát”, s idézi tőle, hogy „barbár táj barbár szóra kaptja szám”. Ezeknél a kicsit szomorkás, pesszimista értékítéleteknél már valami egész másról van szó, mint a politikatörténeti szemlélet primátusáról. Itt egy másik, ugyancsak hosszú műltra (talán épp Janus Pannoniusig) visszanyúló szemléletmód szólal meg, melynek kritikus, önkritikus, helyenként önmarcangoló megállapításai éppenséggel a túlfűtött kulturális elvárásokból fakadnak, türelmetlenül és ingerülten a legmagasabb színvonalat kéri számon és hiányolják a „magyar ugaron”.

Engel magyar könyve bevezetőjét azzal kezdi, hogy „a legfontosabbnak azt tartottam, hogy olyan könyvet írjak, amely miatt nem kell szégyenkeznünk. Nyugaton, különösen a középkort illetően, már régóta nem divat az a fajta pátosz és nemzeti elfogultság a »dicső múlt« iránt, mely mifelénk, Közép-Európában még korántsem ritka, s amelyet bizony a magyar közönség nem kis hányada is alighanem elvár egy efféle munkától. Mindez azonban, ezt tudni kell, mérőben idegen a művelt nyugati olvasó mai izlésétől, legkiváltképp az angolokétól, én pedig nagyon szerettem volna meggyőzni őket, hogy a mi történelem-szemléletünk is van olyan »civilizált«, mint az övék.” (XI. old.).

Sok mindent megmagyaráznak ezek a mondatok, s azt kell mondanom, nagyon is egyetérték velük, osztom Engel Pali elfogultságát a nemzeti elfogultsággal szemben. Ugyanakkor mégsem gondolom, hogy épp abban kellene szerénykednünk, önmérsékletet mutatnunk, hogy Európában ismertté tegyük középkori civilizációnk, egyházi kultúránk, művészetünk alkotásait – ezt helyettünk ugyanis senki más nem fogja megtenni. Janus Pannoniust idézem én is. Ő is látta, milyen törekeny csoda, hogy „a pannon-föld északi hús rögein [...] íme, virágzik a mandulafácaska merészen a télben”, de mégis büszkén hirdette, hogy – „most Pannónia is ontja a szép dalokat [...] Szellemem egyre dicsőbb, s általa híres e föld!”

Egy utolsó mondat: félreértés ne essék, noha Engel Pál Szent István birodalmának középkori fel-emelkedéséről és bukásáról írta utolsó könyvét, tudom, hogy ami igazán számított neki, az sokkal inkább e merész kis mandulafácaska volt. □